

Микола Тупчієнко
(Кіровоград)

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗУЮЧА ФУНКЦІЯ ЗАЛІЗА В ОБРЯДАХ, ЩО МАЮТЬ КОСМОГОНІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті на підставі вивчення археологічних та етнографічних обрядових матеріалів розглянуто питання про символічне значення заліза й ковальських виробів у сакральних діях, їх здатність структурувати й упорядковувати міфологічний простір у межах міфологічного сприйняття носіїв традиційної культури.

Ключові слова: обряд, ритуал, символ, залізо, метал, космогонія, міф, простір, структура, організація, традиція, культура.

In the article, on the basis of study archaeological and ethnographic ceremonial materials a question is examined about the symbolic value of iron and blacksmith's wares in sacral actions, their ability to put in order mythological space within the limits of mythological perception of carriers of traditional culture.

Keywords: ceremony, ritual, symbol, iron, metal, myth, space, structure, organization, tradition, culture.

В статье на основании изучения археологических и этнографических обрядовых материалов рассматривается вопрос о символическом значении железа и кузнечных изделий в сакральных действиях, их способность упорядочивать мифологическое пространство в пределах мифологического восприятия носителей традиционной культуры.

Ключевые слова: обряд, ритуал, символ, железо, металл, космогония, миф, пространство, структура, организация, традиция, культура.

Це дослідження є продовженням виявлення міфоритуальної символіки заліза в традиційній культурі східних слов'ян, що знайшло своє відображення в попередній публікації автора [1]. У ній зазначалося, що уявлення слов'ян про залізо як матеріал, який має пряме відношення до організації і структури Всесвіту, знайшло своє відображення не тільки в міфах, але й в обрядовому використанні цього металу. Тому метою розвідки є виявлення змісту символічної функції заліза та виробів з нього, що мають космогонічний характер, зокрема, захисних і календарного циклу, в обрядах східних слов'ян. Це має допомогти усвідомити не лише прагматичну цінність металу в народній культурі, але й виявити вплив цієї давньої технічної інновації на світоглядні аспекти життя народу.

Актуальність теми визначається, з одного боку, зростаючим інтересом серед вітчизняних етнологів до духовних аспектів народної культури, у тому числі й до міфоритуальної складової народних ремесел [2; 3; 4,], а з другого, – потребою усвідомити необхідність і закономірність креативної складової в міжкультурних діалогах

та запозиченнях не тільки минулого, але й сьогодення, що зумовлено сучасними викликами, загрозами для етнічних культур, інформаційною глобалізацією.

Матеріали цієї статті базуються на дослідженні етнографічних та археологічних джерел народів Східної Європи (українців, білорусів, росіян).

Із методологічного погляду ця праця є спробою комплексного дослідження означеної в заголовку проблеми із залученням, окрім суто історичних методів, ще й методів семіотики.

Із зазначеної теми зібрано колосальний матеріал українськими та російськими істориками й фольклористами XIX – початку XX ст., серед яких насамперед варто назвати П. Чубинського, О. Потєбню, Г. Булашова, М. Дикарева, О. Афанасьєва, Ф. Буслаєва та ін. У 20–30-х роках XX ст. К. Грушевська досліджує психологічний механізм продукуючих магічних ритуалів, і вона відзначає, що залізу й залізним виробам притаманна взагалі захисна властивість, незалежно від їх функціональної належності [5, с. 39], тоді як Є. Кагаров розробляє класифікацію охоронних ритуальних актів, відповідно до ступеня їх

активності протидії злим силам, частково звертає увагу і на символічні функції обрядової атрибутики [6; 7; 8; 9]. Сучасні російські й українські етнологи О. Байбурін, І. Топорков, О. Курочкін, А. Борисенко та інші приділяли побіжну увагу символічним захисним властивостям залізних виробів у новорічній, весільній, похоронній та родильній обрядовості, традиційно пояснюючи їх переважно гостротою самих виробів [10; 11; 12; 13]. Нижче пропонуємо дещо інше тлумачення ритуальних функцій заліза в народній культурі, зокрема в обрядах, які мають космогонічне значення.

Насамперед розглянемо українські різдвяні обряди, у яких залізо виконує апотропеїчні функції. За свідченням Ф. Колесси, на Прикарпатті серед селян був розповсюджений звичай класти під стіл або на стіл чересло, лемех, вбивати в одвірок сокиру чи втикати за лавку косу напередодні Різдва з метою, «аби мертвеці не прийшли, бо мертвий боїться заліза» [12, с. 53].

Захисні властивості залізних виробів в описаному обряді, як правило, пояснюються лише гостротою цих виробів, їх здатністю бути в ролі зброї, травмувати, а то й знищувати ворога. Але звертає на себе увагу й те, що захисні властивості залізних предметів у різдвяній обрядовості тісно переплітаються із властивостями лімінальної лінії, що організовує «свій» культурний простір дому Космосу, робить його недоступним для сил «чужого» – потойбічного світу, у цьому випадку – для душ померлих. У цьому обряді розташування залізних предметів визначається самою структурою цього «свого» культурного простору, де стіл прирівнюється в народній уяві до вітваря (жертovníка), який представляв собою не тільки центр сакралізованого світу, але й загалом увесь світ. Тому покладання лемеха чи чересла під стіл (на стіл) імітувало відтворення цього вітваря-світу або його заміну. Описане обрядове використання залізних елементів плуга стає цілком зрозумілим, якщо взяти до уваги, що вся різдвяна обрядовість носить, за твердженням М. Еліаде, космогонічний характер, в основі якого лежить міфологічна концепція повернення до першочасів творення Світу [14, с. 144]. Відтак розташування лемеха, чересла на (під) столі(ом)-вітварі(ем) може розглядатися як відлуння в обряді ще скіфського міфу про падіння з неба золотого плуга, до того ж у скіфів плуг не тільки

семантично пов'язаний одночасно з небом і залізом, але й утілює собою сам Всесвіт. Тому розташування залізних елементів плуга під столом чи на столі було покликано відтворити першотворення Всесвіту у вигляді організованого певним чином культурного об'єкта, у цьому випадку – залізного плуга – неба. Тим більше, що в українському астеризмі існує сузір'я, назване за частиною плуга, – Чепіги.

Тому забивання сокири в одвірок і розташування коси за лавкою, тобто на лінії периметру будинку, було також покликано організувати його внутрішній простір подібно до того, як організовує простір Всесвіту залізне або ширше металеве небо, вимежуюючи його з Хаосу. Тим більше, що дослідження О. Байбуріним слов'янського будівельного обряду показали сприйняття будинку в народних міфопоетичних уявленнях як однієї з моделей Всесвіту поряд зі Світовим деревом, двором, храмом, вівтарем тощо [10, с. 53]. Власне кажучи, розташування залізних знарядь на лімінальній лінії будинку символічно тотожне залізному «тину» у фольклорі, що оточує садибу-світ.

Таким чином, апотропеїчна функція залізних предметів не може пояснюватися лише їх гостротою. Значимішим є міфологічне космогонічне трактування матеріалу, з якого вони виготовлені, – заліза, з якого твориться небо, яким організовується внутрішній простір Космосу. Саме здатністю заліза відмежовувати Космос від Хаосу й пояснюється насамперед спроможність залізних виробів захищати живих від мертвих. Тим більше, що до календарного реформування в усіх християнських церквах свято Різдва збігалося із зимовим сонцестоянням, яке в язичницькому світосприйнятті мислилося як народження сонця, тобто належало до космогонічних актів творення. Наведені вище обрядові дії із залізними виробами на Різдво представляють собою пережитки ще язичницьких обрядів, у яких моделювалася одна з міфологічних картин творення світу і які ввійшли в християнську народну обрядовість як елемент двовір'я.

Водночас при наділенні народною уявою таких залізних виробів, як коса, сокира, серп тощо, захисними властивостями повністю не відкидається значення їх гостроти. Але і в цьому випадку вагомою є не сама здатність залізних виробів – зброї

або сільськогосподарських знарядь – бути гострими, а безпосереднє їх відношення до основного міфу про боротьбу Громовержця з його супротивником [15].

Окрім різдвяних обрядів ритуальної дії, у яких проявляється криптична функція заліза в лімінальній структурі будинку або іншої споруди, вона має місце і в інших календарних обрядах східних слов'ян. Так, у юрійських обрядах, що виконувало населення Українського Полісся під час першого вигону худоби на весняну пашу, досить часто фігурують різні ковальські вироби. М. Гладкий відзначає, що поліщуки переганяли свій товар через залізні вироби – косу, серп, сокиру, молоток, бабку, кочергу, а також замок, які клали на землю при вході до хліва. Часом обходили худобу, тримаючи замкнений замок. При цьому мотивували зазначені дії тим, щоб худоба «свою хату знала», «щоб корова переступила і додому вертала», «щоб лютий звір не напав», «щоб ніхто не чіпав» тощо. Дослідник зазначає, що описані вище обрядові дії мали охоронний характер, на що вказує наявність у використаних виробів ріжучої частини [18, с. 132]. Обходи худоби із сокирою (так, щоб вона торкалася землі), окреслюючи лінію, з наступним перекиданням її через худобу навхрест, здійснювалися й у ніч на Різдво з метою забезпечити їй приплід, а також уберегти від падежу [19, с. 430]. Оскільки серед залізних виробів, які задіяні в указаних обрядодіях, фігурують не тільки гострі знаряддя (кочерга, молоток, бабка, замок), то для розуміння їх символічного значення в обрядах варто звернути увагу на те, що вони використовуються в календарній обрядовості, витоки якої безпосередньо пов'язуються з космогонічними міфами й ритуалами, а також на те, що вони розташовуються на лімінальній лінії – порозі – або окреслюють таку магичну організуючу лінію – коло. Крім того, поліщуки символічно пов'язують залізні вироби саме з домом як утіленням культурного простору – світу життєвих смислів людини.

Наведені приклади обрядового використання заліза в різних етнічних традиціях указують на його організуючо-захисну символічну функцію у структурі житла, яка є похідною від його символічного ототожнення з небом, що зародилося на Близькому Сході й поширилося серед народів Старого Світу протягом доби бронзи – раннього за-

лізного віку, а потім передавалося наступним епохам. Щодо використання в обрядах різних залізних предметів у різних етнічних традиціях, то тут, найімовірніше, мова може йти про виникнення різноманітних етнічних сценаріїв реалізації запозиченої основної міфологічної ідеї про лімінально-криптичну і креативну функцію заліза та виробів з нього.

Лімінально-криптична функція заліза як організатора простору населених пунктів проявляється в обрядах, направлених на припинення або запобігання мору, що були поширені серед слов'янських народів. У цих обрядах оголені жінки, озброєні косами, уночі оборювали селище [5, с. 16]. У космогонічному аспекті зазначений обряд дуже близький до будівельного й календарних (юрійських і різдвяних) обрядів з худобою, описаних раніше. Шляхом ритуального оборювання залізним плугом відбувається відтворення моделі виникнення Всесвіту-селища в часи першотворення. Таким чином, населений пункт постає ніби наново народженим, без ознак розкладу, гріховності, старості, хворобливості тощо. У цьому процесі плуг наділений таким самим міфоритуальним і символічним значенням, що й у будівельному обряді лемех, тобто домінуючим є саме організуюче значення заліза як конструктивного елемента в будові Всесвіту, аж до прямого ототожнення плуга з небом. Лімінальне символічне значення заліза посилюється нічним часом проведення обряду й оголеністю учасників. У традиційній культурі нічний час сприймається саме як порубіжний між днями світу живих, тому й існує неписане універсальне правило народної культури не ночувати під відкритим небом. Крім того, нічний час сприймається як час космічного творення, тому здійснений у нічний час обряд оборювання символізував творення нового Всесвіту, позбавленого ознак розпаду, хвороби [20, с. 106–110]. Так само й оголеність жінок – учасниць обрядового оборювання – показує їх максимальне наближення до природи потойбічного, звідки вони прийшли в цей світ. Саме порубіжне розміщення заліза у структурі світу між Космосом і Хаосом, між культурою та природою, між живими й мертвими зумовлює його захисну роль у запобіганні мору, у захисті живих від смерті. Таким чином, гострота коси у формуванні апотропейчних функцій заліза в цьому обряді, як і в

різдвяних та юріївських обрядах, відіграє другорядну, похідну роль.

Можна вважати, що вперше археологічно засвідчене міфоритуальне використання заліза із символічною структуроутворюючою і криптичною функцією в масштабах організації простору слов'янського селища датується III–V ст. н. е. У Верхньому Поволжі П. Третьяковим було досліджено ранньослов'янське городище Березняки, де знайдено 50 криць. Криці були зосереджені в трьох пунктах пам'ятки: біля кузні – поблизу навісу в середині городища, біля одного з будинків і біля воріт [21]. Якщо розміщення криць біля кузні й одного з будинків легко пояснити практичними потребами коваля, збереженням скарбу одного з жителів або того самого коваля, то розташування криць біля воріт можна пояснити лише з позицій міфоритуального використання подібного до будівельної жертви заліза або ж обряду оборювання. Показово, що криці розміщувалися саме біля воріт, тобто в точці, де символічна лінія межі селища переривалася, як і в структурі житла.

Цікаво, що в хетських текстах, які описують царський ритуал «кілам» (буквально – «місце біля воріт»), який відбувався біля міських воріт, згадується саме залізний виріб – сокира чи спис [22], що може бути іншою формою етнічного сценарію лімінально-організуючої функції заліза у структурі міста. Ця функція могла проявитися і в окованих металом міських воротах, достатньо поширених у добу античності.

У цьому контексті звертає на себе увагу топографія розташування залізодобування в домонгольський період Давньої Русі. Дослідник історії розвитку чорної металургії С. Паньков відзначає концентрацію найінтенсивнішого залізодобування на території міст і городищ, які входили до захисної системи південноруських князівств (Плісенськ, Вишгород, Городськ, Левківці та ін.). Сам дослідник пояснює особливість цієї топографії, з одного боку, власними значними потребами в металі прикордонного слов'янського населення, а з другого, – торговельною діяльністю мешканців давньоруського порубіжжя з основним споживачем металу – кочівниками степу [23, с. 55]. Загалом, погоджуючись із цим раціональним поясненням, дозволимо собі припустити, що подібна топографія інтенсивного залізодобування на порубіжжі могла мати й ірраціональне магічне підгрун-

тя – укріплювати кордони південноруських князівств, що межували з ворожим степом, подібно до укріплення залізом стін і порогів жител, воріт селищ тощо. Дослідження А. Гуревичем західноєвропейської середньовічної культури показали домінування в ній символічного компонента, що, зрештою, визначав усі сфери життя середньовічного суспільства незалежно від його віросповідання [21]. Культура східнослов'янського населення Давньої Русі не була винятком. Відносна недавність прийняття християнства в Давній Русі, наслідком якого було формування народного двовір'я, передбачає побутування в домонгольський період яскравіших пережитків язичництва, що могли проявлятися й у відповідній міфоритуальній сфері символіки виробництва заліза. Тим більше, що в загальних рисах вона збереглася до ХХ ст.

Власне, весь наведений матеріал засвідчує значне розмаїття обрядових дій як сценарних варіацій, у яких проявляється символічна лімінально-організуюча роль залізних виробів, що, можливо, говорить на користь рідкісних знахідок, під час археологічних досліджень та виробів із чітко вираженою зазначеною функцією.

У всіх описаних обрядах простежується основна властивість заліза, яка приписується йому народною традиційною уявою, а саме зумовлена сакралізацією реальність його надприродної здатності організовувати культурний простір людини. Водночас відомо, що в міфопоетичному світогляді реально існує лише те, що сакралізоване, а сакралізоване – лише те, що складає частину космосу, виводиться з нього, причетне до нього. Інакше кажучи, у всіх цих обрядах відображена віра саме в позаземне, космічне походження заліза, у причетність його до порубіжного простору між Космосом і Хаосом.

Отже, можемо підсумувати, що символічний зв'язок заліза із Всесвітом, точніше його просторово-організуючою частиною – небом, у міфопоетичному уявленні слов'янських народів сформувався завдяки складному і тривалому процесу, у якому могли бути неодноразові прямі запозичення з передньоазійсько-кавказького регіону, а також перенесення на залізо відповідних символічних значень крові (через посередництво руди) й метеоритів, як залізних, так і кам'яних.

Уявлення про залізне небо в східнослов'янських народів збереглося у фольк-

лорі, витоки якого датуються, щонайменше, часом Київської Русі (X–XII ст.), а також реконструюються в обрядах, що моделюють акти першотворення Всесвіту Божественним Деміургом (різдвяна обрядовість, захисні оборювання сіл від мору тощо). У народній уяві залізо набуло структуроутворюючих, а відтак і захисних функцій також унаслідок свого міфологічного небесного походження. Названі міфоритуальні аспекти заліза в традиційній культурі слов'ян могли формуватися внаслідок тривалого впливу малоазійського залізобробного центру як у період безпосереднього контакту з населенням Передньої Азії якоїсь групи предків слов'ян, так і значно пізніше через посередництво іраномовних народів Північного Причорномор'я та Кавказу: кімерійців, скіфів, сарматів, язигів осетин. Останнє підтверджується значними міфологічними, обрядовими та мовними паралелями в хетів, кавказьких народів, греків, слов'ян та фіно-угрів. Наявність широких мовних та обрядових паралелей у хетській і слов'янській символіці заліза й залізних виробів як структуроутворюючого матеріалу Космосу виключає можливість збігу ідентичності відтворення етнічного сценарію окультурення об'єктів природи, у цьому випадку – заліза.

Література

1. *Тупчієнко М. П.* Структурно-організуюча символічна функція заліза в космогонічних міфах / М. П. Тупчієнко // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 48–57.
2. *Боряк О. О.* Ткацтво в обрядах та віруваннях українців / О. О. Боряк. – К., 1997. – 191 с.
3. *Босий О. Г.* Священне ремесло Мокші / О. Г. Босий. – Кіровоград, 2004. – 198 с.
4. *Пошивайло І. В.* Міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. В. Пошивайло. – К., 1998. – 17 с.
5. *Грушевська К.* З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / К. Грушевська // Первісне громадянство. – 1927. – № 1–3. – С. 9–44.
6. *Кагаров Е. Г.* Классификация и происхождение земледельческих обрядов / Е. Г. Кагаров // Известия ОАИЭ. – 1929. – Т. XXXIV. – Вып. 3/4. – С. 191.
7. *Кагаров Е. Г.* Магия в хозяйственно-производственном быту крестьянства / Е. Г. Кагаров // Атеист. – 1929. – № 37. – С. 72.
8. *Кагаров Е. Г.* Состав и происхождение свадебной обрядности / Е. Г. Кагаров // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Ленинград : АН СССР, 1929. – Т. 8. – С. 152–195.
9. *Кагаров Е. Г.* Формы та елементи народної обрядовості / Е. Г. Кагаров // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – № 1. – С. 21–56.
10. *Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Ленинград : Наука, 1983. – 192 с.
11. *Топорков А. Л.* Домашняя утварь в обрядах и повериях Полесья (19 – нач. 20 вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Л. Топорков. – Ленинград, 1986. – 22 с.
12. *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К. : Наукова думка, 1978. – 192 с.
13. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї на Україні / В. К. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1988. – 188 с.
14. *Элиаде М.* Священное и мирское / М. Элиаде ; пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
15. *Иванов В. В.* Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974. – 342 с.
16. *Токарев С. А.* Религиозные верования славянских народов XIX – начала XX вв. / С. А. Токарев. – М. ; Ленинград : АН СССР, 1957. – 140 с.
17. *Иванов В. В.* История славянских и балканских названий металлов / В. В. Иванов. – М. : Наука, 1983.
18. *Гладкий М.* Традиції першого вигону худоби в поліщуків / М. Гладкий // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С. 130–135.
19. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – 2-е изд. – М. : Наука, 1994. – 607 с.
20. *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – Луцьк : Вежа, 1997. – 296 с.
21. *Третьяков П. Н.* К истории племён Верхнего Поволжья в I тыс. н. э. / П. Н. Третьяков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. ; Ленинград, 1941. – № 5.
22. *Goetze A.* Kizzuvatna and the Problem of Hittite Geography / A. Goetze. – New Haven, 1940.
23. *Паньков С. В.* Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) / С. В. Паньков // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 48–60.
24. *Гуревич А. В.* Категории средневековой культуры / А. В. Гуревич. – М. : Искусство, 1979. – 340 с.